National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2017; 1(14): 117-120
© 2017 NJHSR
www.sanskritarticle.com

आचार्यः जि. पद्मनाभम्
संस्कृतविभागः,
श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

Correspondence:
आचार्यः जि. पद्मनाभम्
संस्कृतविभागः,
श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

स्तोत्रसाहित्यम्

आचार्यः जि. पद्मनाभम्

सारांशः – (Summary) - अस्मिन् लेखे संस्कृतवाङ्मयस्य विशालपरम्परायाः गम्भीरं विवेचनं कृतम् अस्ति। अत्र काव्यस्य द्विविधं भेदं (दृश्य-श्रव्य) दर्शयित्वा तस्य विविधानां वर्गीकरणानां (पद्य-गद्य-चम्पू-मुक्तकादीनां) चर्चा क्रियते । लेखस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयः **स्तोत्रसाहित्यम्** अस्ति । 'गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्' इति लक्षणानुसारं स्तोत्रं भगवतः स्वाभाविकगुणानां वर्णनं करोति। स्तोत्रसाहित्यस्य मूलं वेदेषु (विशेषतः ऋग्वेदे) अस्ति । तदनन्तरं पुराणेषु (यथा भागवत-ब्रह्मवैवर्तादिषु) तथा इतिहासेषु (रामायण-महाभारतयोः) एषा परम्परा कथं विकसिता, इत्यस्य सविस्तरं वर्णनमत्र क्रियते। अग्नि-सूर्य-रुद्र-दुर्गादीनां वैदिकसूक्तानि आधारीकृत्य एव परवर्तिनः कवयः (यथा कालिदास-शङ्कराचार्यादयः) विविधानि स्तोत्राणि रचितवन्तः इति लेखस्य निष्कर्षः ।

कूटशब्दाः (Key Words) - साहित्यम् **(शब्दार्थयोः साहित्यभावः),** दृश्य-श्रव्यकाव्यम् **(काव्यस्य मुख्यौ भेदौ),** स्तोत्रलक्षणम् **(गुणिनिष्ठगुणाभिधानम्),** अर्थवादः **(स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकं वाक्यम्),** ऋग्वेदः **(स्तोत्रपरम्परायाः मूलस्रोतः),** अग्निसूक्तम् **(वैदिकस्तुतेः प्रथमं सोपानम्),** विष्णुसहस्रनाम **(महाभारतस्य प्रसिद्धं स्तोत्रम्),** आदित्यहृदयम् **(रामायणस्य सूर्यस्तुतिः),** शिवमहिम्नस्तोत्रम् **(पुष्पदन्तकृतं प्रसिद्धं स्तोत्रम्),** श्यामलादण्डकम् **(कालिदासस्य स्तुतिकाव्यम्)**

काव्यभेदाः

सहितयोः शब्दार्थयोः भावः साहित्यम् । इदमेव वाङ्मयमपीत्युच्यते। तत् वाङ्मयं वैदिकं लौकिकं चेति द्विविधम् । वैदिकं तु वेद-वेदाङ्गोपनिषद्-ब्राह्मणारण्यकत्वेन व्यवह्रियते। लौकिकं तु रामायण-भारत- भागवतादीनां सम्बन्धि भवति । लौकिकसाहित्यं दृश्यश्रव्यत्वेन द्विधा विभक्तम् । दृश्यकाव्यानि नाटक-प्रकरण-भाण-प्रहसन-डिम-व्यायोग-समवाकार-वीथी-अङ्ग-ईहामृगाख्यानि दशधा विभक्तानि । एतानि रूपकाणीत्युच्यन्ते । श्रव्यकाव्यापेक्षया दृश्यकाव्यं श्रेष्ठतममिति कथ्यते । एतन्मनसि निधाय आलङ्कारिकाः काव्येषु नाटकं रम्यम् इति कथयन्ति ।

वस्तुभेदेनापि काव्यं त्रिविधं वर्तते । प्रख्यातम् उत्पाद्यं मिश्रं चेति । प्रख्यातं पुराणप्रसिद्धं रामायणादि, उत्पाद्यं नाम कविकल्पितं कादम्बर्यादि । प्रख्यातोत्पाद्ययोः समानवर्णनं मिश्रं भवति ।

उदाहरणं शाकुन्तलम् – शाकुन्तलादि ।

काव्यप्रकाशकारो मम्मटोऽपि उत्तमकाव्यम्, मध्यमकाव्यम्, अधमकाव्यं चेति काव्यस्य त्रैवविध्यमाह, किन्तु पण्डितराजेन उत्तमोत्तमकाव्यमित्येकं संयोज्य काव्यस्य चातुर्विध्यं उक्तम् ।

"तच्चोत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा" इति।

खण्डकाव्यानि तु लघुकाव्यानि मुक्तकानि इति वक्तुं शक्यते । मुक्तकं नाम एकस्य श्लोकस्य तदनन्तरश्लोकेन तत्पूर्वश्लोकेन वा सम्बद्धो न विद्यते । प्रत्येकं श्लोकस्य एको विषयः उच्यते । भावस्यापि इतर श्लोके न भवति । एवमेव स्तोत्रकाव्यमपि ।

स्तोत्रकाव्यानि

'गुणिनिष्ठं गुणाभिधानं स्तोत्रम्' इति स्तोत्रस्य लक्षणं कथयन्ति आचार्याः । संस्कृतवाङ्मये भक्ताग्रगण्यैः बहुभिः कविपुङ्गवैः स्वेष्टदेवतामधिकृत्य विरचितानि स्तुतिपरकाणि बहूनि स्तोत्रकाव्यानि काव्यप्रपञ्चे

विलसन्त्येव ।

श्री शङ्करभगवत्पादैः, श्री रामानुजाचार्यैः, मध्वाचार्यैः एवम् अन्यैः आचार्यवरेण्यैः तत्तद्देवता- प्रसंशनपरकाणि भजगोविन्द-शरणागति-दण्डकादि-गद्यरूपाणि, पद्यरूपाणि नितान्तं भक्तानां मनस्सु भक्तिभावजनकानि स्तोत्राणि संस्कृतसाहित्ये समुपलक्ष्यन्ते एव।

स्तोत्रशब्दार्थः, स्तोत्रनिर्वचनं च

स्तूयते अनेन इति व्युत्पत्या स्तौतेः "दाम्नीशस्युयुजः" इति सूत्रेण "ष्ट्रनि" प्रत्यये कृते स्तोत्रशब्दः उत्पन्नो भवति । अयं शब्दः देवताविषये प्रधानार्थकः, इतरत्र गौणार्थकः । अस्य स्तवः, स्तोत्रं, नुतिः, भूतार्थव्याहृतिः इत्यादयः पर्यायशब्दाः भवन्ति । अमरकोशानुसारं "स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" इत्येते पर्यायशब्दाः । तेषु स्तवः इति स्तु-धातोः अप् प्रत्यये कृते भवति । स्तुतिः इति शब्दस्तु अस्मादेव धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते निष्पद्यते । तथा च स्तुतिवाचकेन स्तोत्रशब्दे शब्दस्य 'भगवान् स्तूयते' इति अन्वर्थो भवति ।

करुणासमुद्रस्य गुणार्णवस्य भगवतः गुणानां स्वशक्तेः अनुसारं कीर्तनमेव स्तोत्रमिति उच्यते । "स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिस्तोत्रा" इति श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽपि भगवान् स्तोत्रप्रियः इति ज्ञायते। एतेषां स्तोत्राणाम् अनेकधा पठनेन नवनवायमाना प्रीतिः उदेति । तथा च आर्योक्तिः अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतिरहो करोति ।

स्तोत्रलक्षणम्

यथा काव्यानां नाटकादीनाञ्च अनुमतं लक्षणं लाक्षणिकैः आलंकारिकैः उच्यते, तथा स्तोत्राणां अनेकविधत्वात् समानं लक्षणं निर्देष्टुं न शक्यते । तथापि अस्माकं पूर्वाचार्याः केचन स्तोत्रलक्षणानि कथयन्ति, यत् गुणिनिष्ठं गुणाभिधानं स्तोत्रमिति । एते च गुणाः सर्वे भगवति एव सन्तीति कृत्वा अविद्यमानगुणाः अस्मिन् सन्तीति आरोप्यकथनं विद्यमानगुणानां परिपूर्णतया वर्णनमेव स्तोत्रमिति कथयन्ति ।

अविज्ञातं विजानतां "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुति वचनानुसारम् असाध्यानां भगवद्गुणानां वर्णनमेव स्तोत्रमिति केचन निर्दिष्टवन्तः । हलायुधकोशे स्तोत्रमिति पदस्य अर्थवादः, स्तुतिः, ईशः, नुतिः, विकत्थनं, स्तवः, श्लाघवर्णना इति पर्यायपदानि सन्ति । ते सर्वे शब्दाः स्वाभाविकगुणाविष्करणपराः अत एव गुणिनिष्ठं गुणाभिधानं स्तोत्रं न तु गुणवर्णनम् । तस्मात् स्तु-धात्वर्थः केवललौकिकसुखविषये गौणार्थकः। लौकिकालौकिको-भयविधसुखसाधनविषये प्रधानार्थकः। श्रीद्वारिकाप्रसादचतुर्वेदी स्वरचितसंस्कृतशब्दार्थ- कौस्तुभनामके ग्रन्थे स्तोत्रमधिकृत्य एवं प्रत्यपादयत् ।

स्तोत्रं प्रशंसा स्तुतिः बिरुदावलिः प्रशंसात्मकं गीतम् ।
कवितास्तुत्यात्मकश्लोकाः अत्रान्तिमत्रयोऽर्था विचार्याः ।। इति ।।[1]

स्तोत्रव्युत्पत्तिविषये अनेकधा कथयन्ति । "अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्" इति सायणाचार्यः वक्ति । गुणिनिष्ठं गुणाभिधानं स्तोत्रमिति मधुसूदनाचार्येण प्रोच्यते । विष्णुसहस्रनामभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्येण स्तुवन्ति इत्यस्य गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन्ति इत्यर्थो विहितः । अस्य शब्दस्य निर्वचनं यास्काचार्यः स्वकृते निरुक्ते नियमकाण्डे "स्तोता स्तवनात्" इति कथयति ।

स्तोत्राणाम् आविर्भावः विकासश्च

स्तुतिपूर्वकवाक्यानि अत्यन्तप्राचीनकालादपि दृश्यन्ते। ऋगादि चतुर्वेदाः देवतास्तुतिपराः सन्ति। प्रथमतः स्तोत्रसम्प्रदायः वेदे एव आरब्धः । प्राचीनतमे ऋग्वेदे भगवत्स्तुतिरस्ति। ऋच्यते भगवान् अनया इति ऋक् । ऋच् धातुः स्तुत्यर्थकः अतः ऋग्वेदः भगवत्स्तुत्यात्मकः भवति । यजुर्वेदादयः तदङ्गभूताः भवन्ति । ततः पुराणेषु इतिहासेषु च बहूनि स्तोत्राणि लभन्ते । श्रीमद्रामायणे महाभारते श्रीमद्भागवते च स्तुतिपूर्वकाणि वाक्यानि संदृश्यन्ते । भगवान् व्यासमहर्षिः सर्वलोकहिताय निदिध्यासनाय च भक्तिरसात्मकानि बहूनि स्तोत्राणि अरचयत् ।

वेदपुराणेतिहासेषु स्तोत्रवैशिष्ट्यम्

स्तोत्राणां मूलकत्वेन श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य ब्रह्मसूत्रभाष्ये अयं स्लोकः निर्दिष्टोऽस्ति । यथा -

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।।[2]

सकलमेव वाङ्मयं वेदादेव निस्सृतम् । वेदस्तु चतुर्धा विभक्तः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्चेति । "ऋच्यते स्तूयते यथा सा ऋक्" इति व्युत्पत्या स्तवनप्रक्रियायाः प्रथमः आधारः ऋग्वेदो भवति । इयमेव स्तोत्र प्रक्रिया काव्यरूपेणापि परिलक्ष्यते। तदेवं रूपं रुद्राध्यायादौ यजुर्वेदे च दृश्यन्ते । तत्र नतिः निबद्धा एव । प्रार्थना अपि स्फुटाः "नमस्ते रुद्रमन्यवे", "मानस्तोके तनये मान आयुषि मा नो गोषु" इत्यादि स्तोत्ररूपं वैदिकं साहित्यं सुष्ठु दृश्यते ।

प्रतिपादितमेव निखिलस्य वाङ्मयस्य श्रुतिमूलकत्वं साहित्यविद्भिः । सा च श्रुतिः प्रकारान्तरेण पञ्चधा विभक्ता "विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-अर्थवादरूपेण" । तत्र अर्थवादो नाम मीमांसकैः स्तुति-निंदान्यतरबोधकं वाक्यमिति प्रत्यपादि । स च चतुर्विधः – निन्दा, प्रशंसा, परकृतिः, पुराकल्पः इति भेदात् ।[3]

तत्र निन्दार्थवादो यथा - "असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोगम्, अश्रुजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सरागृहे रुदन्ति" इत्यादिः । तत्र **प्रशंसा यथा -** "शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद", "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेनोपधावति", "स एवैनं भूर्ति गमयति" इत्येवमादिः। परेण महता पुरुषेणेदं कर्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः **'परकृतिः'** । यथा – "अग्निर्वा अकामयत" इत्यादिः। परप्रवक्तृकार्थादिप्रतिपादकः **'पुराकल्पः'**। यथा- "तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुः इत्यादिः । तत्र निन्दार्थवादस्य विधेयान्यनिन्दाद्वारा विधेयप्राशस्त्यं **'परत्वम्'** । "अग्निर्वाऽकमायत" इत्यस्य अग्निदेवत्यो यागः अग्निना कृतत्वात् प्रशस्तः । आस्तिक्यात् इदानीमपि अन्यैः यजमानैः अवश्यं कर्तव्यः इति विधेयकर्मगतप्राशस्त्यद्वारा विधेयकवाक्यत्वम् ।

सोऽयमर्थवादः विधिरेषः, निषेधरेषः इति द्विविधः । तत्र "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादि विधिशेषाणां "वायुर्वेक्षेपिष्टा देवता" इत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतया अर्थवत्वम् ।[4] "बर्हिषि रजतं न देयम्" इत्यादिनिषेधशेषाणां "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामर्थवादानां[5] तु निषेध्यनिन्दकतया इति। अतश्च लक्षणया प्राशस्त्यमर्थवादैः बोध्यते। तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावना-याम्मितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते।

एवमर्थवादरूपेण वेदेषु परिदृश्यमानं लौकिकसाहित्ये स्तोत्ररूपेण

परिणतं सत्काव्यरूपं बिभर्ति। कृत्स्नस्यापि भारतीयवाङ्मयस्य वेदार्थोपबृ्ंहणरूपत्वात् न केवलं लौकिकवाङ्गयस्य वेदार्थबोधकत्वमपितु वैदिकसम्प्रदायविभागानां धारकत्वम् ।
अर्थवादविशेषाः बहवः इतिहासपुराणेषु काव्येषु च प्रवेशिताः। ऋग्वेदीयसूक्तेषु बहुनामृचा ं देवाताप्रशंसात्मकरूपेण निबन्धः प्रसिद्धः । एवम् ऋक् सूक्तगतं प्रशंसात्मकमवलम्ब्यैव वाल्मीकिः, व्यासः, अन्ये च कवयः स्वकाव्येषु देवतागुणकर्मप्रशंसात्मकस्तोत्राणि कृतवन्तः ।
अपि च देवताह्वानाय तेषां स्तोत्ररूपतया प्रसिद्धा अर्थात् ऋग्भिः देवतानाम् आह्वानं क्रियते । हविर्ध ारकतया अग्नेः सर्वप्राधान्यं वर्तते । अतः प्रथमम् अग्निदेवतातः अग्निसूक्तम् आरभ्यते। मधुच्छन्देन प्रोक्त े अग्निसूक्ते अग्निदेवतास्तुतिः एवम् अस्ति -

"अग्निमीळे प ुरोहितम्, यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।"[6]

अनेन अग्निः यज्ञविषये सर्वप्रथमः, प्रकाशकः फलप्रदायकः इति स्तोत्ररूपेण विलसति । एवमेव सूर्य ः, वरुण ः, मरुत ्, उषस्, विद्युत् इत्यादीनामपि स्तोत्र ाणि सुप्रसिद्धानि भवन्ति । एतेषु उषस्सूक्तमपि स्तुतिप्राधान्य ं भजते । अपि च सा ऋग्वेदे प्रायेण वि ंशसूक्तैः स्तूयते । उषा नाम कान्तिमती इत्यर्थः । एवमेव ऋग्वेदे कण्वमहर्षिकृतरुद्रगानं रुद्रस्तुतिः इति ।

यः शक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव ।
रोचते श्रेष्ठो देवानां वसुः ।।

रुद्रः सर्वदेवतानां श्रेष्ठः इति, सूर्यवत् दीप्तिमान्निति सुवर्णवत्प्रकाशस्वरूपः इति च रुद्रस्तुत्यां कण्वमहर्षिः अस्तुवत् ।
पुराणेषु विविधस्तोत्राणि दृश्यन्ते। तेषु श्री मद्भागवत पुराणं सुप्रसिद्धमस्ति । दैवानुग्रह सिध्यर्थं भगवद् स्तुतिपराणि स्तोत्राणि उपनिबद्धानि। तेषु नारायणकवचं इति सुप्रसिद्ध भवति। एवं भागवते सप्तम स्कन्धे प्रह्लाद कृत भगवत्स्तुतिरपि सुप्रसिद्धास्ति । तद्यथा -

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।
दुःखौषधं तदपि दुःगतद्वियाहं
धूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्य योग्यम् ।।[7]
यस्मिन् यतोयर्हियेन च यस्य यस्माद्
यस्मै यथा तदुतयत्स्वपरः परो वा ।
भावः करोति विकारोति पृथक्स्वभावः
सञ्चोदितस्तदखिलं भव तत्स्वरूपम् ।।[8]
स त्वं हि नित्यविजितात्म गुण स्वधाम्ना
कालो वशीकृत विसृज्य विसर्गशक्तिः ।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वर सोढशारे
निष्पीश्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नम् ।।[9]

अपि च तत्रैव दशमस्कन्धे द्वितीयोध्याये बह्मेशा नादिदेवगुणैः कृता परमपुरुष स्तुतिः।

ब ाह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानु चरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ।।
सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृत सत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ।।[10]

श्री पद्मापुराणे प्रथमे सृष्टिखण्डे श्रीगणपतिस्तोत्रं

"गणपतिविघ्नराजः लम्बतुण्डे गजाननः ।
द्वैमातुरश्च हेरम्ब एकदन्तो गणधिपः ।।"

"विनायकश्चारूकर्णः पशुपालो भवात्मजः" इत्यस्मिन् स्तोत्रे आदौ "ओं नमोगणपतये" इति गणपतेर्मन्त्रः प्रोक्तः, ततः विघ्नराजः, एकदन्तः, विनायकः, पशुपालः इत्यादीनि प्रमुखानि द्वादशनामानि उक्तानि ।
एवमेव वराहपुराणे गणेशास्तोत्रं, गरुडपुरणे संकटहरणगणेशस्तोत्रं, ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणेशकवचम्, गणेशनामाष्टकं, भविष्य पुराणे गणेशस्तवराजः च अन्तर्भवन्ति।
ब्रह्मवैवर्तपुराणे नारायणोक्त "दुर्गाकवचम्" इति स्तोत्रं दुर्गायाः वर्णनं स्तोत्ररूपेण अस्ति। नारदं प्रति नारायणेणोक्तमिदम् ।

"श्रुणु नारद वक्ष्यामि दुर्गायाः कवचं शुभम्" इति।

एवमेव कूर्मपुराणे देवीसहस्रनामस्तोत्रं, विष्णुपुराणे लक्ष्मीस्तोत्रं, मार्कण्डेयपुराणे नारायणीयस्तोत्रं, ब्रह्माण्डपुराणे ललितासहस्रनामस्तोत्रं इत्यादीनि स्तोत्राणि दृश्यन्ते।
स्तोत्रसाहित्ये परमं सुप्रसिद्धं "शिवमहिम्नस्तोत्रम्" ४० तम श्लोकयुक्तं, एतद् स्तोत्रं श्रीपुष्पदन्ताचार्येणोक्तम् -

"बहुलरजसे विश्वोत्पत्ती भवाय नमो नमः
प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमो नमः ।
जनसुखकृते सत्वोद्रिक्तौ मुडायनमोनमः
प्रमहसि पदे निस्त्रैगुणये शिवायनमोनमः ।।"

एवं शिवमहापुराणे विष्णुकृत "शिवसहस्रनामस्तोत्रम्" सुप्रसिद्धम् भवति। इदं स्तोत्रं शिवस्य नाम्नां सहस्रवर्णनं फलकथन पुरस्सरमिति।
एवमेव लिङ्गपुराणे "शिनामाष्टकम्", नारदपुराणे "महेश्वरस्तोत्रं, ब्रह्मपुराणे दक्षकृत" "शिवस्तोत्रम्", सौरपुराणे कुबेरकृत "शिवस्तोत्रम्", शिवमहापुराणे "शिवमहास्तोत्रं" "द्वादशजयेति-र्लिङ्गतोत्रम्" च सुप्रसिद्धम् ।
सर्वपापाविनाशन ं श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रं गरुडुराणे अन्तर्भवति। अत्र विष्णोः सहस्रनाम्नां वर्णनमस्ति। एवं श्रीभागवतपुराणे विष्णुस्तोत्रं, ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णस्तोत्रं च सुप्रसिद्धम् ।
ब्रह्मकृत "आदित्यस्तोत्रम्" ब्रह्मपुराणे अन्तर्भवति। अत्र भगवतः सूर्यस्य एकविंशतिनाम्नां कीर्तनमस्ति। तत्र कानिचन नामानि स्वरूपप्रतिपादकानि। तदनुसारं सूर्यः पिङ्गलवर्णः रक्तनेत्रः प्रकाशात्मकः शतृक्षयंकरः इत्यादि रूपेण वर्णित मस्ति। एवं भविष्यपुराणे सूर्यस्तवराजः, ब्रह्मवैवर्ते सूर्यस्तोत्रं च सुप्रसिद्धम्। एवमेव पराशरपुराणे हयग्रीवस्तोत्रं श्रीवेङ्कटेश्वराष्टोत्तर नामस्तोत्रं च सुप्रसिद्धम्। एवं पुराणेषु विविधस्तोत्राणि दृश्यन्ते।
इतिहासेष्वपि भगवद्विषयस्तुतिः दृश्यते। श्रीवाल्मीकि विरचिते आदिकाव्ये श्रीमद्रामायणे "आदित्यस्तोत्रम्" सुप्रसिद्धम्। एवमेव श्रीमद्रामायणे रावणवधाय ब्रह्मादि सकलदेवतागणैः एवं अभ्यर्थितः भगवान्नारायणः ।

"एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरूपायातो महाद्युतिः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ।।
ब्रह्माण च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः ।

तमनुवन् सुरास्सर्वे समभिष्ट्रयसन्नताः ।।[11] इति ।।

एव मेव श्रीमन्महाभारतेऽनुशासनिकपर्वणि विष्णुसहस्र -नामस्तोत्रम् जगति प्रसिद्धं भवति। तथा च -

"ततो देवास्सगन्धर्वाः सरुद्रास्साप्सरो गणाः ।

स्तुतिभिर्दिव्य रूपाभि स्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।।[12] इति।।

अपि च रणरङ्गे श्रीकृष्णादेशानुसारं अर्जुनः शत्रुविजयार्थं दुर्गास्तुति चकार। इदं स्तोत्रं त्रायोदशश्लोकसमन्वितम्। तथा च

नमस्तो ! सिद्धसेनानि ! आर्येमन्दरवासिन ! कुमारि ! कालि ! कपालि ! कपिले ! कृष्णपिङ्गले !

भद्रकालि ! नमस्तुभ्यं महाकालिः ! नमोऽस्तुते

चण्डि ! चण्डे नमस्तुभ्यं ! तारिणि! वरवर्णिनि ।।[13] इति ।।

एवमेव वनपर्व तृतीयोध्याये सूर्यस्य स्तुतिरपि दृश्यते। इत्येवं रीत्या रामायण भारतादि ग्रन्थेषु भगवत्स्तुतिः बहुविस्तृततया गोचरति । एवं रीत्या वेदपुराणेतिहासेषु स्तोत्रस्य स्थानं समुन्नतं भवति। तदनन्तरकालेऽपि स्तोत्राण्यनेकानि गोचरन्ति। एतेषां विषयरूपविभागं च परिशीलनीयम्। प्रथमतः देवतास्तुतिपर वाक्यान्येव स्तोत्र शब्देन व्यवहीयन्ते। तदनन्तरकाले राज्ञां प्रशंसा, तद्वारा धनादिकं प्राप्तुं स्तोत्राणि विरचितानि।

स्तोत्रपरम्परा

इदानीं लौकिक वाङ्गये विद्यमानानि स्तोत्राण्युद्दिश्य विचारयामः । तत् तावत् प्रथमं कविकुलगुरोः कालिदासस्य श्यामला दण्डके

माणिक्यवीणामुपलालयन्तीं

मदालसां मञ्जुलवाग्विलासाम् ।

माहेन्द्रनीलद्युतिकोमलाङ्गीं

मातङ्गकान्यां मनसा स्मरामि ।।

चतुर्भुजे चन्द्रकलावतंसे कुचोन्नते कुङ्कुमरागशोणे।

पुंड्रेक्षुपाशांकुरापुष्पबाण हस्ते नमस्ते जगदेकमातः ।।

माता मरकतश्यामा मातङ्गी मधुशालिनी कुर्यात् कटाक्षं कल्याणी कदम्बवनवासिनी ।।

जयमातङ्गतनये जयनीलोत्पलद्युते ।

जयसंगीतरसिके जय लीलाशुकप्रिये ।।

३. उपसंहारः (Conclusion)

संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रसाहित्यस्य स्थानं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या अपितु साहित्यिकदृष्ट्या अपि अतीव उन्नतम् अस्ति। वेदानां स्तुतिमन्त्राः एव कालान्तरे सरलयुक्तानि स्तोत्राणि अभवन्। इयं परम्परा भक्तस्य हृदयस्य भावं भगवता सह योजयति। लेखस्य परिशीलनेन ज्ञायते यत् स्तोत्राणि केवलं पूजापद्धतयः न सन्ति, अपितु तानि उच्चकोट्याः काव्यकलायाः निदर्शनमपि सन्ति। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिवाक्यानुसारं यदा वाणी ईश्वरीयगुणानां वर्णने असमर्था भवति, तदा स्तोत्रसाहित्यमेव तस्य महिमानं प्रकटयितुं समर्थं साधनं भवति।

सहायकग्रन्थसूची (Bibliography)

- **ऋग्वेदसंहिता (सायणभाष्यसहिता):** ग्रन्थकर्त्ता- महर्षि-वेदव्यासः, भाष्यकारः- सायणाचार्यः, प्रकाशकः- वैदिक संशोधन मण्डल, पुणे (महाराष्ट्रम्), प्रकाशनवर्षम् १९३३।
- **श्रीमद्भागवतपुराणम्:** ग्रन्थकर्त्ता- महर्षि-वेदव्यासः, प्रकाशकः- गीताप्रेस, गोरखपुर (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् २००१।
- **ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्:** ग्रन्थकर्त्ता- श्रीशङ्करभगवत्पादाः, प्रकाशकः- मोतीलाल बनारसीदास, देहली, प्रकाशनवर्षम् १९९०।
- **मीमांसापरिभाषा:** ग्रन्थकर्त्ता- कृष्णयज्वन्, सम्पादकः- स्वामी माधनवानन्द, प्रकाशकः- रामकृष्ण मिशन, कोलकाता (पश्चिमबङ्गः), प्रकाशनवर्षम् १९५०।
- **श्रीमद्रामायणम् (बालकाण्डम्):** ग्रन्थकर्त्ता- आदिकवि-वाल्मीकिः, प्रकाशकः- चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् २०१५।
- **श्रीमन्महाभारतम् (भीष्म-अनुशासनपर्वणी):** ग्रन्थकर्त्ता- महर्षि-वेदव्यासः, प्रकाशकः- गीताप्रेस, गोरखपुर (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् १९९८।
- **अमरकोशः (नामलिङ्गानुशासनम्):** ग्रन्थकर्त्ता- अमरसिंहः, व्याख्याकारः- भानुदीक्षितः, प्रकाशकः- चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, देहली, प्रकाशनवर्षम् २००२।
- **काव्यप्रकाशः:** ग्रन्थकर्त्ता- आचार्य-मम्मटः, सम्पादकः- आचार्य-विश्वेश्वरः, प्रकाशकः- ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् १९८२।
- **संस्कृत-शब्दार्थ-कौस्तुभः (संस्कृत-हिन्दी कोशः):** ग्रन्थकर्त्ता- द्वारिकाप्रसाद चतुर्वेदी, प्रकाशकः- रामनारायणलाल बेणीमाधव, इलाहाबाद (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् १९५५।
- **स्तोत्ररत्नावलिः:** सङ्कलनकर्त्ता- हनुमानप्रसाद पोद्दार, प्रकाशकः- गीताप्रेस, गोरखपुर (उत्तरप्रदेशः), प्रकाशनवर्षम् २००२।
- **निरुक्तम्:** ग्रन्थकर्त्ता- यास्काचार्यः, सम्पादकः- लक्ष्मण स्वरूप, प्रकाशकः- मोतीलाल बनारसीदास, देहली, प्रकाशनवर्षम् १९६७।

सन्दर्भ ग्रन्थः -

1 संस्कृत-शब्दार्थ-कौस्तुभः (संस्कृत-हिन्दी कोशः)

2 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं-१- आद्याध्य ३ पादः २८ सूत्रम् ।

3 मीमांसा परिभाषा, पृष्टसंख्या २३

4 तैत्तिरीय संहिता, २ अष्टाकरम् १ अध्यायः १ मन्त्रम् १

5 तैत्तिरीय संहिता, १-५-१

6 Vedic Reader P.1

7 श्रीमद्भागवतम् ७, ९-१७

8 श्रीमद्भागवतम् ७, ९-२०

9 श्रीमद्भागवतम् ७, ९-२२

10 श्रीमद्भागवतम्, १०-२-२५-२६

11 श्रीमद्रामायणम्, १.२५.१६-१७

12 श्रीमन्महाभारतम्, अनु. ४.

13 श्रीमनमहाभारतं भीष्मपर्व २३-१-२